International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2017; 3(6): 155-158
© 2017 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 29-09-2017
Accepted: 30-10-2017

Dr. Vishwanath Hegde
Dept. of Advaita Vedanta, Rashtriya Sanskrit sansthan, Ekalavya Campus, Agartala, Tripura, India

Correspondence
Dr. Vishwanath Hegde
Dept. of Advaita Vedanta, Rashtriya Sanskrit sansthan, Ekalavya Campus, Agartala, Tripura, India

सांख्यमतरीत्या यागाङ्गहिंसायाः अधर्मजनकत्वनिरूपणम्

Dr. Vishwanath Hegde

प्रस्तावना

षट्सु आस्तिकदर्शनेषु सर्वज्ञकपिलप्रणीतं सांख्यदर्शनं महीयतेतमाम् । प्रकृतिपुरुषाविवेकजन्यबन्धस्य तयोर्विवेकेनैव नाश इति वदतां सांख्यानां मते पञ्चविंशतितत्त्वानि प्रसिद्धानि । तत्र पञ्चविंशः भवति पुरुषः । स च अविवेकनिमित्तेन दुःखत्रिकेण सम्पीडितः शोकमोहादिकमनुभवन् तत्परिहारसाधनं जिज्ञासते । तत्र दुःखनाशाय शास्त्रप्रतिपाद्यः प्रकृतिपुरुषविवेक एव साधनम् इति सांख्यसिद्धान्तः । ननु लौकिकेनोपायेन दुःखस्यान्तो भविष्यतीति दृष्टं लोके इति चेन्न, लौकिकेनोपायेन दुःखस्य आत्यन्तिकः, एकान्ततश्च नाशो न भवतीति तदर्थं सांख्यप्रतिपाद्योपाय एव शरणीकरणीयः। ननु तथापि दुःखस्य तथाविधनाशः वैदिकेनोपायेनैव साध्यः इत्यतः दुष्प्राप्यस्य प्रकृतिपुरुषविवेकस्य नोपादेयत्वं सम्भवति । तथा च 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादीनि वाक्यानि वैदिककर्मणां त्रैकालिकदुःखासम्मिश्रं सुखात्मकं स्वर्गप्राप्तिलक्षणं फलं ब्रुवते । स्वर्गश्च

> 'यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।
> अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्पदम् ॥'

इति दुःखविरोधी सुखविशेष एव । किंच सः स्वर्गः 'अपाम सोम अमृता अभूम'[1] इत्यादिश्रुतिवाक्येभ्यो नित्य इत्यपि ज्ञायते । तस्मात् वैदिककर्मणा दुःखस्य आत्यन्तिकः एकान्ततश्च नाशो सम्भवतीति युक्तम् इति चेन्न । यथा दृष्टोपायेन दुःखस्य अत्यन्ताभावः न भवति तथैव वैदिकेनापि कर्मणा । तत्र च हेतवः वैदिककर्मणाम् अविशुद्धियुक्तत्वम्, क्षययुक्तत्वं, अतिशययुक्तत्वं चेति[2] । एतेषु वैदिककर्मणाम् पश्वादिहिंसाजन्याधर्मयुक्तत्वात् अविशुद्धियुक्तत्वं कथमिति सांख्यशास्त्रानुसारेण प्रबन्धेऽस्मिन् विचार्यते ।

तत्र सोमादियागेषु वैदिककर्मसु यागाङ्गतया पशुबीजदिवधा क्रियते । तस्य च हिंसात्मकत्वात्, हिंसायाश्च पापजनकत्वात् हिंसानिमित्तपापसंयुक्तेन सोमयागेन दुःखमपि जायते । तथा च शास्त्रं 'न हिंस्यात् सर्वा भूतानि' इति ।

---

1 ऋ.८/४८/३

2 दृष्टवदानुश्रविकः, सह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः (सांख्यकारिका-२)

एवं च साध्यसोमादियागनिरूपिता या पशुबीजादिवधनिष्ठा साधनता सैवात्र अविशुद्धिरित्यर्थः । इत्थं होम-देवपूजन-दक्षिणाप्रदानादिरूपपुण्यजनककर्मसाध्यस्य सोमयागादेः यत् पशुहिंसन-बीजवधादिरूपपापजनककर्मसाध्यत्वं तदेव सोमयागादेरविशुद्धियुक्तत्वमिति । तथा च 'कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनस्त्रिविधमितरेषाम्'[3] इति सूत्रे योगभाष्ये भगवता वेदव्यासेनापि 'शुक्लकृष्णा बहिःसाधनसाध्या तत्र परपीडानुग्रहद्वारेण कर्माशयप्रचयः' इत्येवं यागस्याविशुद्धियुक्तत्वमभिहितम् । अस्याः व्याख्याने वाचस्पतिमिश्राः 'यद् यावद् बहिःसाधनसाध्यं, तत्र सर्वत्रास्ति कस्यचित् पीडा । न हि व्रीह्यादिसाधनेऽपि यागादिकर्मणि परपीडा नास्ति । अवघातादिसमये पिपीलिकादिवधसंभवात्, अन्ततो बीजादिवधेन स्तम्बादिभेदोत्पत्तिप्रतिबन्धात् । अनुग्रहश्च दक्षिणादिना ब्राह्मणादेरिति' इत्यनेन यागादिकर्मणः पुण्यकर्मयोगेन शुक्लत्वं, पशुवधादिपापकर्मयोगेन कृष्णात्मकत्वादविशुद्धियुक्तत्वमुक्तम् ।

इदमेव प्रदर्शयन् पञ्चशिखाचार्यः 'स्वल्पः सङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः' इत्यत्र सङ्करशब्देन ज्योतिष्टोमादिजन्यस्य प्रधानापूर्वस्य धर्मस्य पशुहिंसादिजन्येन अनर्थहेतुना पापेन सह सामानाधिकरण्यरूपः संसर्गः अथवा साङ्कर्यमुक्तम् । किन्तु तद्यागेन जन्यस्य सुखापेक्षया पापस्य अल्पत्वात् सः प्रायश्चित्तादिना परिहार्यो वर्तते । यदि प्रमादवशात् प्रायश्चित्तमननुष्ठितं चेत् तद्दुःखं जनयत्येव । अत्र 'अङ्गापूर्वं प्रधानापूर्वातिशयमुत्पाद्य विनश्यतीति' मतं नाभ्युपगम्यते । यतः पशुहिंसाद्यङ्गापूर्वस्य प्रधानोपकारनरकोभयजनकतया प्रधानोपकारमात्रानन्तरमेव तस्य विनाशे नरकानुपपत्तेः, तदा फलमदत्वा कर्म नश्यतीति स्वीकर्तव्यं भवेदिति दोषः ।

पूर्वमीमांसकानामाक्षेपः

ननु धर्मवत् इयं हिंसा इयमहिंसा इत्यत्र श्रुतिरेव प्रमाणम् । निखिलस्यापि जगतः कल्याणाय प्रवृत्तो वेदः कथं पुरुषं हिंसायां प्रवर्तयेत्? अतः वेदप्रतिपादिता हिंसा अहिंसैव । अत एव कुमारिलभट्टैरपि 'द्वेषपूर्वकं प्राणिवध एव हिंसा'[4] इत्यभिहितम् । किं च 'अपवादो ह्युत्सर्गं बाधते' इति न्यायात् 'मा हिंस्यात्सर्वभूतानि' इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्यनेन बाध्यते । तद्यथोक्तं 'येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्यापवादः' इति । यदाहुर्भट्टवार्तिककाराः

> 'अवश्यमेव सामान्यं विशेषं प्रति गच्छति ।
> गतमात्रं च तत्तेन विशेषे स्थाप्यते ध्रुवम्॥' इति ।

विषयेऽस्मिन् श्रुतिराह 'अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः'[5] इति । अत्र शास्त्रानुज्ञाविषयेभ्योऽन्यत्र स्थावरजङ्गमानि सर्वाणि भूतानि अपीडयन् वर्तेत इति 'अन्यत्र तीर्थेभः' इति पदयोरर्थः । मनुरपि –

> 'यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा ।
> यज्ञस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः॥'[6] इत्याह।
> किंच – या वेदविहिता हिंसा नियतास्मिंश्चराचरे ।
> अहिंसामेव तां विद्याद्वेदाद्धर्मो हि निर्बभौ ॥'[7] इति च ।
> वराहपुराणेऽपि 'हिंसा त्ववैदिकी या तु तयाऽनर्थो ध्रुवं भवेत्।
> वेदोक्तया हिंसया तु नैवानर्थः कथंचन ॥'

इति वैदिक्याः हिंसायाः हिंसाभावत्वमुक्तम् । अतः यागे क्रियमाणया हिंसया अधर्मो न जायते इत्यतः यागस्य विशुद्धत्वं स्पष्टम् इति मीमांसकाः ।

अत्र सिद्धान्तः -

अत्र मीमांसकेन यदुक्तं 'न हिंस्यात् सर्वाभूतानि' इति सामान्यशास्त्रं 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इति विशेषशास्त्रेण बाध्यते इति तन्न । तयोः विरोधाभावात् । सति विरोधे सामान्यशास्त्राद् विशेषशास्त्रं प्रबलम् न तु अविरोधेऽपि । यतः बाध्यत्वे दुर्बलत्वमात्रं न हेतुः किन्तु विरोधोऽपि । तथाहि अनयोः भिन्नविषयकत्वात् न विरोधः । 'न हिंस्यात्' इति निषेधः हिंसायाः बलवदनिष्टसाधनत्वरूप-अनर्थहेतुत्वं ज्ञापयति । नात्र अक्रत्वर्थहिंसायाः अनर्थहेतुत्वमिति वर्णने प्रमाणमस्ति । 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' इत्यनेन वाक्येन पशुहिंसायाः क्रत्वर्थमुच्यते न तु तेन अनर्थहेतुत्वाभावः । 'मुख्यफलाजनकत्वे सति मुख्यफलजनकव्यापारजनकत्वम्-अङ्गत्वम्' इति प्रधाननिर्वहणद्वारा तज्जन्यजनकत्वम् अङ्गत्वम् । न त्वनेन 'न् हिंस्यात्..' इतिवत् बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वं बोध्यते । अङ्गविधीनां विनियोगमात्रतात्पर्यकत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वबोधने तात्पर्याभावात् ।

अयमर्थः – 'न हिंस्यात्..' इति निषेधेन 'हिंसा पुरुषानर्थकरी' इत्येव बोध्यते, न तु 'हिंसा यागोपकारिणी न' इत्येवमपि, एवं 'पशुमालभेत' इति वाक्येनापि 'हिंसा यागोपकारिणी' इत्येव ज्ञाप्यते, न तु 'हिंसा नानर्थकरी' इत्येवमपि । एवं च अनयोः भिन्नविषयत्वान्न विरोधः इति । यथा 'आमतक्रं कोष्ठे कफं हन्ति' इति वाक्यस्य इष्टसाधनत्वं

---

[3] यो.४/७
[4] मीमा. १/१/२
[5] छा.८/१५/१
[6] मनु-५/३९
[7] मनु-५/४४

विषयः, 'कण्ठे च तत् तक्रं कफं करोति' इति वाक्यस्य अनिष्टसाधनत्वं विषयः इति विषयभेदादुभयोरविरोधः तद्वत् असमानविषयकत्वात् 'न हिंस्यात्..' 'पशुमालभेत' इत्यनयोः न बाध्यबाधकभावः । तस्मात् पशुहिंसायाः श्येनवत् अनर्थकरत्वमेव ।

तदेवोक्तं ब्रह्मविद्याभरणे 'प्राणवियोगफलोपहितस्तदनुकूलो व्यापारो हिंसा, यागीयपश्वालम्भोऽपि भवति तथेति कथं न हिंसा?' इति । हिंसायाः अनर्थकरत्वं स्मृतिषु बहुत्र प्रतिपादितम् । तथा च महाभारते केनचिन्निमित्तेन शप्तेन धर्मेण मृगयोनिमापन्नेन ' यदि त्वां कश्चिद् यज्ञे हन्यात् तदा तव मृगत्वं नङ्क्ष्यति' इति शापान्तं बुद्ध्वा श्यामाकनीवारादिचरुणा देवयजनं कुर्वाणं कंचिद् वनवासिनं सत्यनामानं ब्राह्मणमुपसृत्य छलेन 'पशुपुरोडाशं विना यज्ञोऽयमङ्गहीनो न स्वर्गफलकः, पशुक्रयणासामर्थ्ये तु मां भोः प्रक्षिप होत्रे त्वं गच्छ स्वर्गमनिन्दित इत्येवं प्रलोभ्य स्वकीयहिंसायां प्रवर्तितः सः । प्रवृत्तस्य च तस्यानुष्ठितं बहु तपो नष्टम्' इत्येवमाख्यायते ।

> 'तस्य तेनानुभावेन मृगहिंसात्मनस्तदा ।
> तपो महत्समुच्छिन्नं तस्माद् हिंसा न यज्ञिया ॥'[8]
> इति ।

एवं **विचख्नुगीते**ऽपि -
'अव्ययस्थितमर्यादैर्विमूढैर्नास्तिकैर्नरैः।
संशयात्मभिरव्यक्तैर्हिंसा समनुवर्णिता।
सर्वकर्मस्वहिंसा हि धर्मात्मा मनुरब्रवीत् ॥' इति हिंसां निन्दित्वा
'पायसैः सुमनोभिश्च तस्यापि यजनं मतम्।' इत्येवं सात्त्विकं यजनमेवाभिहितं न हिंसादिमिश्रम् ।

> ननु 'यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
> यज्ञोऽस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद् यज्ञे वधोऽवधः ॥
> या वेदविहिता हिंसा नियताऽस्मिंश्चराचरे ।

अहिंसामेव तां विद्याद् वेदाद् धर्मो हि निर्बभौ ॥' इति मनुवाक्यैः, 'हिंसा चैवाविधानतः' [9] इत्यादिभिश्च अवैधहिंसाया एव अधर्मजनकत्वमुक्तम् । 'अहिंसन् सर्वाभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः' इति तीर्थपधाभिधेययज्ञादिभ्यो अतिरिक्तस्थल एव हिंसात्वमुक्तं छान्दोग्यश्रुत्या । अतः यज्ञे क्रियमाणायाः हिंसायाः न अधर्मजनकत्वमिति चेत् अत्राहुः मञ्जूषाकाराः – 'मनुवचने 'अवधः' इत्यादौ 'अनुदरा कन्या' इतिवत् अल्पार्थे नञः सत्त्वात्, अन्यथा 'घटोऽघटः इतिवद् अस्याबोधकत्वेन अवधपदस्य पापाजनकत्वलक्षणापत्तेः।' इत्युक्तम् । एतेन 'अध्वर इति यज्ञनाम, ध्वरतिर्हिंसाकर्मा, तत्प्रतिषेधोऽध्वरः' इति निरुक्तवचनेऽपि नञो अल्पार्थत्वं ज्ञेयम् । 'अन्यत्र तीर्थेभ्यः' इति श्रुतेस्तु अवैधहिंसात्यागस्य इष्टसाधनत्वमुच्यते न तु वैधहिंसायाः अनिष्टसाधनत्वाभावः । पातञ्जलभाष्येऽपि 'यदि कथञ्चित् पुण्यावापगता हिंसा भवेत्, तदा तत्र सुखप्राप्तौ भवेदल्पायुः'[10] इति । अत एव क्षत्रियाणामपि युधिष्ठिरादीनां स्वधर्मयुद्धेन जातज्ञातिहिंसायां प्रायश्चित्तश्रवणम् ।

तथा च भागवते –

> "क्षत्रधर्मे स्थितो जन्तून्यवधीर्मृगयादिभिः ।
> समाहितस्तत्तपसा जह्यघं मदपाश्रिताः ॥' इति
> मुचुकुन्दं प्रति कृष्णवचनम् ।

तथा च शुद्ध्यापादकदण्डप्रायश्चित्तरूपहननस्य पापाजनकत्वेऽपि अदण्डनीयाप्रायश्चित्तिपशुहननस्य पापाजनकत्वे प्रमाणाभावः । अतः तद्दृष्टान्तबलेन यागीयपशुहननस्य पापाजनकत्वमास्थातुं नैव शक्यते । अन्यत्र तैत्तिरीयश्रुतौ 'परागावर्ततेऽध्वर्युः पशोः संज्ञप्यमानात्' इति पापभयेन अध्वर्योः पशुहननपराङ्मुखत्वाभिधानात् ।
किं च ऋत्विजां प्रायश्चित्तोऽपि श्रूयते । यदि यागीयपशुहिंसा यदि अधर्मजनिका न स्यात् ततो कुतः प्रायश्चित्तो उक्तः स्यात् । अग्निप्रार्थनापि श्रूयते –

> "यत्पशुर्मायुमकृतोरो वा पद्भिराहते ।
> अग्निर्मा तस्मादेनसो विश्वान् मुञ्चत्वं हसः ॥'
> इति मन्त्रवर्णे पशुहिंसाजन्यपापविमोचनाय अग्निप्रार्थना श्रूयते ।

ननु यदि यागीयहिंसा अनिष्टहेतुः तर्हि को वा प्रवर्तयेत् तस्मिन् कार्ये इति चेत् उच्यते – यथा अनिष्टहेतुत्वेऽपि श्येनयागादौ क्रोधान्धस्य तद्दोषसहिष्णोरेव प्रवृत्तिस्तथैव अत्रापि तद्दोषसहिष्णोरेव उत्कटफलरागवशात् प्रवृत्तिर्भविष्यति । अर्थात् स्वर्गसुखापेक्षया हिंसाजन्यदुःखस्य अल्पत्वात् यागादौ प्रवृत्तिः भविष्यति । तदेव 'कुशलस्य नापकर्षायाऽलम्' इति पञ्चशिखाचार्यवचनेन व्यक्तीकृतम् ।
एतावता यज्ञादौ मांसभक्षणेन कल्याणम् अन्यत्र भक्षणेन अनिष्टप्राप्तिरित्युपदेशः सर्वदा वृथा मांसभक्षणात् प्रतिनिवर्तयितुमुच्यते इति वक्तुं शक्यते । यथा शत्रुगृहे भुञ्जानं स्वपुत्रं 'विषं भुङ्क्ष्व' इति माता क्रोधेन वदति, तत्र

---

[8] शा.मो.२७२/१८
[9] म.१२/७
[10] यो. २/३४

विषभक्षणे न तात्पर्यं किन्तु शत्रुगृहभोजनात् स्वपुत्रं निवर्तयितुं तथा उच्यते तद्वदत्रापि इत्यर्थः । यागादावेव मांसभक्षणं कर्तव्यमित्यर्थकेन उपदेशेन अन्यत्र मांसभक्षणं निषिध्यते । मनुरपि 'यक्षरक्षःपिशाचान्नं मद्यं मांसं सुरासवम् । तद्ब्राह्मणेन नात्तव्यं देवानामश्नता हविः' । (मनु.११/९५) इति । न कस्मिन्नपि शास्त्रे हिंसा धर्म इति नोच्यते । परम् अहिंसा परमो धर्म इति च श्रूयते । अत एव हिंसायाः अधर्मजनकत्वे न कापि विप्रतिपत्तिः । यागाङ्गहिंसा यागबहिर्भूतहिंसापेक्षया अल्पानर्थहेतुरित्येवार्थः न तु हिंसायाः अभावे । अत एव पञ्चशिखाचार्येणापि स्वल्पः सङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः' इत्युक्तम् इति शम् ।

सन्दर्भग्रन्थसूची-

1. श्रीशिवनारायणशास्त्री-सांख्यकारिका – चौखम्बाविद्याभवनम्-२००१
2. मनुस्मृतिः – समाजपुस्तकालयः धारवाड, कर्णाटकम् – २०००
3. याज्ञवल्क्यस्मृतिः – समाजपुस्तकालयः धारवाड, कर्णाटकम् – २०००
4. पातञ्जलयोगसूत्रम् – श्रीवासुदेवशर्मा – चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी १९९१
5. ईशादि नौ उपनिषत्, गीता प्रेस् गोरखपुर्, २००४
6. जैमिनिसूत्रम्- रञ्जनपब्लिकेशन्स्- २०११
7. महाभारतम् – Holybooks.com